

ЗА ДВЕ НОРМИ НА БЪЛГАРСКАТА УСТНА КНИЖОВНА РЕЧ (Предварителни бележки)

Стоян Буров
(*Велико Търново, България*)

Направени са предварителни бележки относно хипотезата, че в рамките на общонародния български език се оформят два основни варианта на българската устна книжовна реч: източнобългарски с център град Велико Търново и западнобългарски с център град София. И едната, и другата формация се различават от представителната, образцова устна реч, която може да се разглежда и като инвариант на двата варианта. За разлика от досегашните мнения, че това са два основни произносителни типа в рамките на единната книжовна реч, съдържащи диалектни „отклонения” от нормите, в доклада вариантите се третираат като равнопоставени форми на устната книжовна реч. Излага се списък и кратък коментар на основните параметри, според които се конституират посочените два варианта.

В това съобщение ще представя само предварителни бележки относно съвременното състояние, развитие и изменение на право-ворните норми на българския език, както и относно все по-затвърждаващото се у мен убеждение, че е наложително да се признае съвместното съществуване на два основни наддиалектни типа устна реч – източно- (и централно-) български и западнобългарски тип.

Езиковите особености на посочените два произносителни типа са добре известни, многократно са изследвани и коментирани преди всичко с оглед на отношението им към книжовната норма. Трябва да се признае обаче, че систематично и изчерпателно описание на всички техни фонетични и морфо-синтактични особености така и не е направено. При това двете формации не са неизменни във времето, макар и бавно някои от техните черти еволюират, променят се, както се променя и отношението към тях от страна на говорителите.

Отношението към някои от тези контрастни за двата произносителни типа езикови „особености“ се променя в две посоки. От една страна, носителите на съответния тип реч осъзнават яркия диалектен характер на някои езикови особености, възприемат ги като отклонения от правилната реч и се стремят да ги отстранят от собствената си реч или поне да ги избягват. Например много отдавна аз съм се освободил от диалектното произношение на акцентуваната флексия за първо лице ед. число на глаголите от първо и второ спрежение в сегашно време като [а] вм. [ъ]: „четà” вм. [четъ]. Също така отдавна съм отстранил от речта си „твърдия” изговор от рода на „мола, молат” вм. *моля, молят* и на „спа” вм. *спя*, където са налице както „твърдо” произношение на съгласната пред флексията, така и а-изговор на самата флексия. Още по-отдавна съм престанал да прегласявам така нар. етимологично „я”, поради което никога не произнасям в обръщение „Стоене” вм. *Стояне* или „Енке” вм. *Янке*, както не произнасям „жеби” вм. *жаби* и „чеши” вм. *чаши*. Помня добре обаче, че възрастното поколение, което отдавна вече не е живо, поколението по-скоро на моите баба и дядо, отколкото на родителите ми, редовно осъществяваше този преглас. Дори нямам спомен някога, макар и в детството си, да съм си служил с прегласа – така рано сякаш тази диалектна особеност се е осъзнала като ярко отклонение не само от мене, но и от моето поколение като цяло. При това аз се придържам към правоговорната норма в посочените случаи независимо от произносителния стил, както в така нар. „пълен”, така и в „разговорния” стил на книжовното произношение. Спазвам книжовната норма, общо взето и независимо от речевата ситуация, независимо от това дали речта ми се реализира „сред свои” или в друга среда.

Отстраняването на тези диалектни особености от собствената ми реч е станало спонтанно, без особени затруднения за разлика от някои други особености. Моето наблюдение е, че морфо-синтактичните отклонения се преодоляват по-лесно в сравнение с чисто фонетичните и акцентните диалектни навици. Ето защо например отстраняването на редуцията на <e> в <i> – особено в следударена позиция, представлява такава трудност за носителите на източно-

българския произносителен тип, както спазването на акцентната норма на аористните форми от рода на *хòдих*, *пìсах*, а не „ходìх”, „писàх”, е изключително сериозна трудност за носителите на западнобългарския произносителен тип.

Може да се приеме, че съществува такъв психологически фактор. В родноезикова диалектна среда на човек, който вече се е откъснал от тази среда, сякаш му се приисква да заговори с някои от онези отдавна отстранени диалектни особености, които уж се употребяват, за да обагрят с някакъв свеж хумор речта, а всъщност издават носталгия по отминалото време. С напредване на възрастта хората малко по малко се освобождават от нормативните речеви табути, които са контролирали речта им през другото време. Самоконтролът постепенно се превръща в речев навик особено ако съответното лице по силата на житейските обстоятелства трябва да заживее и да прекара по-голямата част от живота си във от родния си диалект. Подобни диалектни „реминисценции” действително са само реминисценции, нещо като игра на връщане „назад към детството и родното”, а не жива и автоматизирана употреба – те се реализират епизодично, с определена цел, за да подчертаят еднаква диалектна принадлежност със събеседниците и т.н., т.е. те изпълняват роля, подобна на ролята, която има употребата на диалектизмите в художествения стил. Тук аз не споменавам за ролята на образователната система, институциите и медиите (радио, телевизия) като фактор за освобождаване на речта от най-ярките диалектизми и за постепенното овладяване на книжовните норми на устната реч. Очевидно е за всички, че те са най-важният фактор.

Никак не е за подценяване обаче и факторът промяна на речевата среда. Когато един човек смени диалектната среда, в която е проговорил и прекарал детството си, с друга диалектна среда, характеризираща се с контрастни езикови особености, и заживее в новата среда, той постепенно започва да коригира речта си, като отстранява някои от най-контрастните фонетични и морфо-синтактични особености на родния си диалект. Имам пред себе си няколко примера с почти образцова устна реч на хора, родени и израсли в западнобългарски селища, които по силата на житейските об-

стоятелства са заживели в Централна и Източна България. Смятам дори, че по принцип произношението на лицата, произхождащи от Западна България, които постоянно живеят в Източна България, е най-близко до образцовото говорене, защото такива хора не се научават тепърва да редуцират, не смекчават съгласните пред предните гласни и произнасят клитиките *ме*, *те* и *се* в този им вид. Същевременно много е вероятно такива лица да коригират акцентните си отклонения, „мекането” и депалатализациите при глаголите от рода на „молъ”, „правъ” и „търпъ” вм. *моля*, *права* и *търпя*.

Налице са обаче и случаи, и те никак не са малобройни, когато лицата, попадайки в неродна речева среда, започват да съобразяват речта си с речта, която чуват навсякъде около себе си, като се опитват да прикрият „чуждия” си произход, и от незнание или конформизъм заимстват най-ярките речеви „отклонения” от препоръчаната за правилна устна реч. Могат да се посочат десетки комични случаи как лица, носители на източнобългарските речеви особености, заселвайки се временно или за постоянно в София, се опитват да подражават на столичния речев стандарт. Това по необходимост се прави и поради демонстрациите на езикова нетолерантност, чрез които българите от Източна България се оценяват като „провинциалисти”, „селяни” и т.н. Много често такива лица стават удобни жертви. Върху тях се изсипват комплексите на онези, които, като не намират с какво друго, се опитват да уязвят, унижат и дори наранят набелязаните за малоценни обекти. Собствените житейски неблагоприятия ги карат да мразят „другите” не заради техните личностни качества, а единствено заради речта им.

Нарекох случаите комични по следната причина. Такива лица не коригират речта си по отношение на книжовната норма, а по отношение на „нормата” на новия речев узус, например, попадайки в столицата, лицата започват да мекат, да акцентуват по западнобългарски, да произнасят кратко <у> вм. <л> и под. С изумление наскоро констатирах, че един млад професионалист с ефектни столични изяви в литературата и публицистиката, когото аз познавам от дете, тъй като израсна във Велико Търново пред очите ми, е започнал да произнася „ѝош” вм. *лош*. Окситонните акцентувания

от рода на „винò”, „селò”, „маслò”, „казàх”, „станàх”, така чужди на източнoбългарските произносителни навици, не само че бързо се усвояват от пришълците в столицата, нещо повече – завръщайки се по родните си места, такива лица продължават да демонстрират „новата” си реч, с което си навличат открития или завоалиран присмех на околните. В източнoбългарска речева среда се толерира западнoбългарското говорене само на лицата, които са от Западна България, или на лицата, за които се мисли, че са от Западна България.

Мога да приведа също пример с речевите изяви на една депутатка, родена, израсла и живяла във Велико Търново до момента, в който попадна в парламента, където съвсем бързо усвои така нар. мекане и повече не се отказа от него. Макар да се стареше, не успя съвсем да отстрани редуцията на гласната <e>, както и източнoбългарския тип смекчаване на съгласните пред предните гласни, макар че и в това отношение постигна известни успехи. Изглежда, нямаше кой да ѝ каже, че за разлика от последните две особености *ме*-флексията за първо лице множ. число при глаголите от първо и второ спрежение в сегашно време не е белег на изискана реч, към каквата тя очевидно се стремеше. Мисля дори, че тъкмо жените в сравнение с мъжете повече употребяват мекането може би и заради това, че по принцип те проявяват по-голямо старание да адаптират речта си и да отстранят „провинциалните” маркери.

Прословутото западнoбългарско мекане, настанило се трайно и в софийската градска реч, в последните години проявява все по-голяма инвазия, то звучи в речта на държавници, политици, висши служители, администратори – особено ако, разбира се, те са израсли и продължават да живеят в София или в други региони на Западна България. То е особено характерно и за речта на сегашния български премиер Б. Б. Ако внимателно се наблюдават неговите речеви изяви, ще се забележи, че само в редки случаи, на много контролирана и предварително обмислена реч, мекането макар и трудно се ограничава и започва да се редува с правилните *м*-окончания. Колкото по-спонтанна е неговата реч, колкото видът на аудиторията допуска речеви импровизации, толкова по-безогледна е употребата на *ме*-окончанието. Това не остава незабелязано и често е обект на закачки

и дори подигравки, вж. напр. следния коментар в един от форумите на в. „Сега” от 11 юли 2012 г. по повод на посещението на Б. Б. в Брюксел, където, както се отбелязва в кореспонденцията, след срещите си той не направил никакви изявления за разлика от друг път: „Сега, като се върнемЕ, ще има да говоримЕ и пишемЕ...”. Изречението нарочно е съставено така, че да направи аналогия с мекането на премиера, като за по-голяма сигурност, че това е цитация, буквата „е” се изписва като главна.

Същевременно именно мекането е изключително силен дразнител за „ухото” на жителите от Източна България, особено на тези от тях, които обръщат внимание на речта – своята и на другите: лекари, инженери, учители, културни дейци и др. Много често при тях се забелязва снизходително отношение към употребата на ярките диалектни източнобългаризми, дори и те самите да са ги преодолели в речевите си навици, и силно раздражение към употребата на най-ярките западнобългаризми в речта на публичните личности. Наскоро моя съседка, лекарка, която знае какъв съм, с какво се занимавам, като изрази възмущението си от ширещото се мекане, ме попита няма ли начин то да се забрани с нещо като закон за езика или поне да се налагат глоби на меканите публични личности. За всеки случай попита също да не би нормата да се е променила в изгода на „мекашото гражданство”.

Ето още два показателни примера. Моя близка родственица, родена и отраснала в източнобългарски регион, където не се наблюдава така нар. „ъкане”, т.е. произношение на ударено <ъ> вм. <a> при съществителните от женски род, завършващи на ударено <a>, а също във формата за женски род на числителното (и неопределителен член) *един: вода̀, гора̀, една̀ жена̀*, след като се омъжи във Велико Търново и заживя в този град, започна да „ъка”, редовно произнасяйки „водъ”, „горъ”, „еднъ женъ”. При нея се прояви синдромът, характерен за немалка част от българите, които са напълно убедени, че великотърновската устна реч във всичките си проявления е „най-правилната реч”. Наблюдавам речта на друга една моя позната от Велико Търново, която до омъжването си е живяла в Западна България. Незнайно защо тя пък е избрала да усвои типичното

великотърновско произношение на африката <дж> като проходно <ж>: „тенжера” в м. *тенджерa*, „жип” в м. *джип*, „жуже” в м. *джудже* и под. Навярно тази произносителна особеност доста силно е впечатлила моята позната и така, без дори тя самата да направи това съзнателно, постепенно е възприела това произношение като „по-изискано”. И в този, както и при горния случай, е налице стремеж към приспособяване на собствената реч към узуса, което е всъщност само част от комплекса от адаптивни действия на прищълците, отнасящи се не само до корекции в речта, но до корекции в поведението, етикета, обноските, възгледите, мнението за нещата и т.н. Така постепенно те стават част от новото си общество, в което без съмнение речевите особености са един от най-важните маркери. Например по-голямата част от чужденците, които се установяват в България, така и не успяват напълно да се адаптират към новата си среда, защото много бързо биват идентифицирани като „чужди” именно чрез речевите отклонения.

Речевите отклонения са източник на какви ли не предубеждения. Продължава да битува например високомерно отношение към бесарабските българи и другите етнически българи зад граница, и то главно заради „особения” им български език. Не искам изобщо да отварям темата за нетърпимостта към езиците на етническите общности в България (турски, ромски и др.). Съпротивата на широки обществени кръгове срещу изучаването и практикуването на майчиния език и срещу създаването на култура на този език се изразжда в тезата, че се извършва посегателство над българския като официален държавен език, което от своя страна затваря пътищата за диалог, пречи на процеса на интеграция.

Езиковите „хейтъри” заклеят „другото” говорене, дори, както отбелязах по-горе, се стига до физическа и психическа саморазправа с различните. Ето какво „споделя” един от участниците във форума на тема „Да опазим диалекта си!”: „Моят говор е много по-хубав от твоя отвратителен източнобългарски диалект, който звучи като развален български, говорен от руснаци. Направо е отвратителен! Ако даден говор трябва да бъде затрит, унищожен, това е източният говор” (<http://clubs.dir.bg/showflat.php?Board=friends&>

[Number=1951798561& page=0&view=collapsed&sb=5&part=all&vc=1](#)).

В същия форум друга участничка пише: „Просто бях подражена от един постинг в един друг клуб, в който хората от страната, говорещи меко, бяха наредени в някаква по-низша категория. Бяха се усъмнили в умствените им възможности. Също и бяха обвинени в пречене на по-рано пристигналите в София да дишат въздух. Според авторката на постинга бил действал принципът на скачените гени: мек говор – изхвърляне на боклука през прозореца”. Нека си припомним също защо беше изгонена от къщата на първия „Биг брадър” безобидната и доста лекомислена Стойка: защото произнасяла „пипируда” вм. *nenepuda* (описание на този случай вж. у Пехливанова 2006: 113–114). Една изтъкната българска лингвистка от Института за български език при БАН, постоянно живееща със семейството си в София, но родена и отраснала в Централна България, ми разказваше, че за разлика от нея синът ѝ изпитвал истинска непоносимост към така нар. източнобългарско „меко говорене” и редукцията на неударената гласна <e>. Главната вина за избуялото в последните години езиково противопоставяне между българите от Източна и Западна България, което избива дори в омраза по линията „столично – нестолично (провинциално) произношение”, е именно на специалистите нормотворци по български език. В продължение на дълги години след Втората световна война под лозунга за единен правоговор и повишаване езиковата култура на обществото те всячески се опитваха да насаждат комплекси у всички, които не говорят според създадения от тях самите, често дори твърде далеч от речевите реалности, стандарт. Не се допускаше почти никаква вариативност, още по-малко се толерираше разделение на нормите на устната реч на източнобългарски и западнобългарски. Не е чудно, че сега мнимото говорно единство се подлага на отрицание най-вече от младите. Техният комплекс, че не говорят според нормата, се трансформира в бунт, а нарочното нарушение на езиковите правила се превръща в геройство, в един вид принадлежност към прослойката от млади, интелигентни и модерни столични българи.

Цели на езиковите „хейтъри” най-често са: чужденците, които не говорят правилен български език, особено ако са напр. араби,

рускини, гъркини и т.н.; етническите българи от Бесарабия, Западните покрайнини, Банат и др. наши диаспори, чийто език повече или по-малко търпи интерференция от други езици, отличава се с наличие на диалектизми заради недобро владение на съвременните особености на книжовно-разговорната реч и на стиловата диференциация на езика; етническите малцинства (турци, роми и др.), чийто български език става все по-беден и при немалка част от тях се свежда по необходимост до стотина думи, и то употребявани с акцент и граматически грешки; българите от Източна България, прииждащи да търсят препитание и професионална реализация най-вече в София; най-накрая всички останали български граждани, чиято реч по една или друга причина се отличава от узуса, който макар и стихийно формира определен стандарт и подчинява речта на говорещите хора. По този повод ето какво пише един участник във форума във връзка с вестникарския материал „Българският зазвучава като сръбски, притеснени езиковеди”, за който ще стане дума по-нататък: „Цяла Западна България (включително София) говори с акцент, който е различен от останалата част от страната и е много близък до сръбския. И тъй като почти всеки нестоличанин, който отиде да работи в София, е подложен на необясними подигравки заради “мекия” си акцент, се принуждава да смени начина си на говорене” (http://news.ibox.bg/material/-id_338150414).

Преди промените в България от 1989 г. образователната и културната политика насаждаше нетърпимост към вариантността на езиковата норма в зависимост от сферата, целта и предназначението на речта и враждебност към отклоненията от нормата. В резултат на това се формира негативно отношение както към диалектите, така и към различните типове градска реч. Големи слоеве образовани българи и досега се чувстват удобно само в речевата среда на своя град или регион и изпитват малоценност в „чужда” речева среда, където най-често опитът им да превключат на „чуждия” езиков код остава частично успешен и буди подигравки, присмех и омраза. Макар този феномен да е характерен за всяко общество, хиперболизацията му в българското общество е резултат от посочените причини.

От друга страна, налице са произносителни навици и отклонения от правоговорните норми, които от самите говорители не се оценяват като сериозни нарушения. Ето защо те си позволяват такива употреби особено когато не са принудени да се придържат към нормите на „образцовата” реч и се намират в „комфортна” речева среда. При това слушателите, независимо от това към кой произносителен тип се отнасят, също проявяват толерантност към подобни отклонения. Те, особено когато принадлежат към другия произносителен тип, регистрират отклоненията, но не осъждат речевото поведение на говорещия, не намират речта му за сериозно отклоняваща се от нормите на книжно-разговорната реч. Тук отново става дума преди всичко за морфо-синтактичните, а не за фонетичните отклонения, напр. пренебрегването на възвратните местоимения, както лични, така и притежателни, на бройната форма при съществителните от мъжки род за нелица или на нейното абсолютизиране независимо от това какво е съществителното, на падежните винителни местоименни форми, напр. „на някой” вм. *на някого*, инвазията на перфекта във функционалната сфера на аориста и някои други. Някои от фонетичните реализации на частицата за бъдеще време *ще* („ше”, „ши”, „шъ”, но не и „ке”, „че” или „жъ”), както и реализацията на акцентувания определителен член за женски род *та* като „тъ” във форми като *радостта*? („радостъ”) също не се възприемат както на изток, така и на запад като особени отклонения от книжовната норма. Последното се потвърждава и в анкетите на колегите от Софийския университет, проведени във връзка с работата им по проекта „Изследване на модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуване в съвременния български език”, финансиран от Фонд „Научни изследвания” (Алексова 2011; Алексова 2012; Фетваджиева-Абазова 2012). Впрочем може да се твърди, че всичко това е така, защото книжовната норма в повечето от посочените случаи не се покрива с практиката нито в източнобългарския, нито в западнобългарския произносителен тип.

В последните 20 години българската устна реч се развива толкова бързо, а отношението на говорителите по отношение на параметри като престижност/непрестижност, официалност/неофициалност,

допустимост/недопустимост на отклоненията се променя толкова осезаемо, че социолингвистите едва могат да обобщат промените и да ги систематизират. Повишава се престижността на софийската градска реч и все повече се маргинализират най-типичните източнобългарски произносителни особености. Започна да се проявява толерантност към нормативните отклонения от западнобългарски тип до такава степен, че дори най-изтъкнатият български социолингвист акад. Михаил Виденов в едно свое изявление беше принуден да констатира „сърбизирането” на българската устна реч (вж. http://news.ibox.bg/material/id_338150414/fpage_6/).

Констатацията на М. Виденов е направена на една пресконференция във връзка с откриването на Деветата конференция по социолингвистика „Агресията на уличния език” (София, 22 – 23 март 2008 г.). Това изказване беше изключително широко отразено в медиите, които побързаха да му придадат сензационен привкус. Отзивите от страна на широката публика също бяха мигновени, само в посочения по-горе уебсайт са регистрирани 182 коментара. Повечето от коментарите са гневни, изразяващи, меко казано, несъгласие с автора. Доказателства, разбира се, липсват, те са подменени с клевети и хули, срв.: „Езиковеда е платено сръбско мекере. Два дни след признаването на Косово започнаха да манипулират общественото мнение. Да дойде в Бургас и да ми каже коя дума му звучи на сръбски”, „Тва само един сръбски цървул може да го каже! Ама толкова прост цървул, че името не може да си напише!”, „Ако тоя е професор – аз съм трамвай в Пекин!” (нарочно оставям цитираните мнения в оригиналния им нередактиран вид).

Интересно е да се отбележи, че във въстпителното слово на акад. Михаил Виденов при откриването на конференцията, както и в доклада му „Агресията на уличния език”, поместени в сборника *Проблеми на социолингвистиката 2008*, никъде не се потвърждава горното мнение, говори се за „непростимо опростачване на българската реч, оварваряване и вулгаризация, и то в официалните сфери” (*Проблеми на социолингвистиката 2008*: 5), но не и за сърбизиране. В посочения доклад авторът прави аналогия с езиковата ситуация в Сърбия, като отбелязва, че речевото поведение на българите все

повече започва да прилича на речевото поведение на сърбите: употреба на хулни названия, псувни, сексуални закани и под. (Виденов 2008: 21–22). Би могло да се допусне, че под „сърбизиране на българския език” М. Виденов е имал предвид именно неговото вулгаризиране. Интересно е, че един от авторите на коментарите е схванал „сърбизирането” на българския точно по този начин, срв.: „Тоя господин явно завоалирано иска да каже, че в българския език все повече се псува. Е, проблемът не е в езика”. Информациите, интерпретиращи изказването на М. Виденов на пресконференцията, обаче подсказват друго, срв. „По думите на изтъкнатия ни социолингвист се наблюдава тенденция към извеждане на нормата от западните говори в България, както и се усеща влияние, което води до това, че българският език започва да звучи все повече като сръбският” (позоваването е на агенция „Фокус”, вж. http://news.ibox.bg/material/id_338150414/fpage_6/). Без да съм напълно сигурен, допускам, че констатацията на М. Виденов е особено валидна по отношение на общото звучене на българския език, като на първо място тук значение имат интонацията, мелодиката на речта, ударението, липсата на редукция на широките гласни и твърдото произношение на съгласните пред <e> и <i> в противовес на смекчаването им на изток, което поне доскоро се смяташе за допустимо.

Всичко това ми дава основания да твърдя, че все по-ясно се очертават контурите на два основни варианта на българската устна книжовна реч: източнобългарски вариант с център град Велико Търново и западнобългарски вариант с център град София. И едната, и другата формация имат различия от представителната, образцова устна реч (например речта в театъра, на ораторите, на преподавателите по български език, на дикторите в радиото и телевизията и пр.). Това са не просто два основни, но предимно диалектни произносителни типа, а две паралелни **норми** на книжовната устна реч. М. Виденов пише: „Наблюденията показват, че в днешните държавни граници на нашата страна може да се говори за два типа книжовно-разговорен език, т.е. за два основни книжовно-разговорни стила: *източнобългарски* и *западнобългарски*” (Виденов 2005: 32). Към това становище, с което няма как да не се съгласим, бих прибавил,

че е време на белязаните два стила да се признаят за две книжовни норми (два стандарта) на устната реч в рамките на единния български език. Това не са локално обогрени варианти на препоръчаната за представителна устна реч, защото имат наддиалектен характер и са репрезентативни на национално равнище.

Следва списък с кратък коментар на основните параметри, според които се конституират посочените два варианта.

1. Редуването <широко е : е> в софийската реч и <е : и> във великотърновската реч в зависимост от акцентната позиция на вокала. За произношението на ударения вокал <е> като широко <е> (<ê>) в Западна България, вкл. в столицата, аз вече макар и мимоходом споменах във встъпителното си слово по случай откриването на Осмата конференция по устна комуникация (Велико Търново, 5 – 6 юни 2008 г.) (вж. Буров 2010: 9), но тази бележка, доколкото мога да съдя, за пръв път формулирана от мен, остана без внимание. Моята теза е, че докато според източнобългарския произносителен тип неударено <е> напълно се редуцира в <и>, особено в следударна позиция, напр. „пйли” вм. *пиле*, „игр̀ахми” вм. *играхме*, т.е. за неударения вокал <е> следударената позиция е забранена, в западнобългарския произносителен тип може да се забележи не просто ясно и чисто произношение на <е> – независимо от това, дали вокалът е под ударение, или не, както впрочем това е отбелязано във всички трудове по фонетика и езикова култура, а все по-отчетлив стремеж за произнасяне на ударено широко <е> и на неударено „чисто” <е>, така че срещу източнобългарската опозиция [е : и] в зависимост от това, дали вокалът е ударен, или не, се формира западнобългарска опозиция [ê : е], срв. произношението на прилагателното *бебешки*: на изток [б̀ебишки], на запад [б̀ебешки], което е близо до [б̀абешки]. Произношението на ударено <е> като широко <е> е особено забележимо в женската реч по телевизията и радиото – най-вече когато журналистките и говорителките, носителки на западнобългарския произносителен тип или усвоили неговите особености (и дори стигащи до престараване в усвояването и подражанието), говорят по-отчетливо, четат новини, правят внимателно подготвени изказвания. Моето източнобългарско ухо, пък и не само

моето, допускам, много често вместо <е> чува <а>, та при наличие на двойки думи и форми, които се различават само по това, че в единия член от двойката е налице вокал <а>, а в другия член – вокал <е>, изпитвам известно колебание какво съм чул: *ски влакове* или *ски влакове*, *бенки* или *банки* (напр. в изречението *Бенките/банките могат да бъдат опасни*), *вена* или *вана*, *пек* или *пак*, *плен* или *план*, *Пенчо Пенчев* или *Панчо Панчев*, *плeнер* или *планер*, *мечове* или *мачове*, *плет* или *плат*, *племенен* или *пламенен* (напр. в словосъчетанието *племенен/пламенен съюз*) и под. Изводът е, че в западнобългарския произносителен вариант е налице тенденция по начин на учленение удареният вокал <е> да се произнася широко, все по-близо до широкото <а>, отколкото до <е>. Убеден съм, че моето наблюдение ще може да се потвърди и по експериментален път.

2. Учленение на звука <л> като „л” или като кратко <у> (ÿ). Неотдавна Й. Тишева, ръководителка на споменатия проект *“Изследване на модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуване в съвременния български език”*, в едно интервю заявява следното: „Тази битка – за изговор “л” – вече е изгубена, това е просто маркер за възрастта на говорещия. На промяна се подлага само твърдото “л”, а не мекото, като например в “лято”, “лесен”, “лист”. Това явление го има и в други езици, в полски например, в английски, така че вероятно тук сме част от някаква обща индоевропейска тенденция. Може би в скоро време колегите ще трябва да регистрират една потенциална нова фонема и „л”-тата ще се разпадат. Това е в сферата на прогнозите, разбира се. В началото, когато започнахме системно да регистрираме това явление, аз се опасявах за писането, защото повече от 50% от студентите, да не кажа вече 70%, казват “уош”, “уак” и “уък”. “Уък” е малко трудно, но някак си успяват. Но все пак те знаят къде се пише “л”. Въпросът е, че по-малките ученици, които не са тренирани системно къде да пишат „л” или „у”, може би ще започнат да се затрудняват и в това. Така че “уъ”-тата са маркер за принадлежността към дадено поколение” (Тишева 2012).

Вл. Жобов също констатира промяната в изговора на латералната съгласна <л> у по-младото поколение. Според него сега едва

10-15 процента от студентите в специалността българска филология в Софийския университет произнасят <л> като латерална съгласна. Същото се отнася дори за <л> пред предни гласни, напр. в думи като *летен*, като механизмът на тази промяна е аудитивен (слухов) (Жобов 2004: 65–66).

Според мене наблюденията на двамата лингвисти отчитат промяната на мястото и начина на учленение на съгласната <л> преди всичко у носителите на софийската реч. Действително, ако се има предвид произношението на <л> само от децата, родени и живеещи в София, би могло да се изведе цитираното по-горе „песимистично” обобщение на Й. Тишева, че „битката” за „правилния” изговор на „л” вече е изгубена. Ако „софийското” произношение се сравни обаче с произношението на тази съгласна от децата в Източна и Централна България, ще се констатира, че все по-ясно се очертават два произносителни варианта на <л>: лабио-веларно и дори веларно <л>, близко до <ў>, в софийския говор и в по-голямата част от Западна България и традиционното алвео-дентално <л> в Източна и Централна България. Става дума за място на учленение на съгласната пред задните гласни, в краесловие и в думите пред друга съгласна: [ўампа] срещу [лампа], [стоў] срещу [стол], [сўадък] срещу [сладък], [поўза] срещу [полза]. Както се посочи, в софийската реч явлението се разпростира и върху произношението на съгласната пред предните гласни. Това обаче все още се оценява като отклонение от книжовния изговор: нека си спомним иронията с произношението на думата *скакалец* като [скакаўец] и на десетки други, нарочно подбрани, за да съдържат <л>, в песента на групата “Хиподил” (чувайте песента и вижте текста в <http://www.youtube.com/watch?v=XRkf1ISS6IY>).

И така, би могло да се твърди, че в софийската реч, общо взето, преобладават като място и начин на учленение три вида <л>: веларизирано (веларно) <л> в посочените позиции, „традиционното” латерално <л> пред предните гласни и меко <л>: [ўак] – [лек] – [л’ук]. Първият и вторият вид <л> са варианти на една и съща фонема, а не две отделни фонемни, както е склонна да мисли Й. Тишева, защото мястото и начинът на учленение нямат смислоразличителна стой-

ност. По същите причини и широкото ударено <е> е само произносителен вариант, а не нова фонема. Налице е тенденция тройната опозиция да се сведе до бинарно противопоставяне, каквото е противопоставянето в говора на лицата от Източна и Централна България. Там веларизираният изговор на <л> е преди всичко индивидуална особеност на някои лица, възрастова особеност на малките деца, която с времето спонтанно се коригира под влияние на звуковото обкръжение, или е по подражание на „образци“ на софийската реч, възприемана като носеща по-висок престиж. Доколкото мога да съдя, доскоро веларизираният изговор се възприемаше като медицинско отклонение, затова лицата, които държаха да имат или трябваше да имат по силата на професионалните си задължения образцово произношение, коригираха изговора си чрез упражнения с логопеди. Впрочем опитните логопеди с лекота могат да коригират „неправилния“ изговор на <л>.

Вл. Жобов отбелязва наблюдението на Хр. Холиолчев, че допреди 30-40 години този изговор на <л> е бил все още спорадично явление в речта на софийските ученици и студенти, при това явлението няма широка диалектна основа, а е „продукт“ на софийския говор, защото подобен изговор тогава се е срещал само в западната част на Плевенско. Постепенно явлението разширява възрастовия си обхват, защото първите му носители са вече зрели хора, те от своя страна предават този изговор на децата си и т.н., за да се стигне до повсеместната инвазия на веларизираното <л> като важна особеност на софийската реч (Жобов 2004: 65–66).

3. „Твърд/смекчен“ изговор на съгласните пред предните гласни. Според начина на изговор на съгласните, особено на <т> и <д>, пред предните гласни – <е> и <и>, източнобългарският и западнобългарският, вкл. софийският, произносителен тип рязко се противопоставят: на изток съгласните се смекчават, каквато беше всъщност и препоръчителната книжовна норма в миналото, на запад съгласните се изговарят твърдо. В българските трудове по фонетика се твърдеше, че смекчаването на съгласните пред <е> и <и> е неизбежно, та затова и самите гласни се наричаха “меки” гласни (Стойков 1966: 84–89). В по-новите трудове е отбелязано, че книжовният

изговор на съгласните в позиция пред <е> и <и> изисква те да се произнасят твърдо, а смекчаването им е характерно за изговора на лица с източнобългарска диалектна основа. Начинът на изговор на съгласните пред <е> и <и> е една от разликите в произносителните особености на западните и източните български диалекти (Фонетика 1982: 122).

Могат да се набележат степени както в рамките на смекчения изговор на съгласните, така и в твърдото им произношение. Например като общобългарска произносителна особеност е окачествен смекченият изговор на съгласните <г>, <к>, <х> и <л> (!) пред <е> и <и> (Фонетика 1982: 122). В Централна и Североизточна България съгласните, особено <т> и <д>, се смекчават повече, отколкото в Югоизточна България, а колкото по-любезно е говоренето, толкова смекчаването е по-силно в цяла Източна България. В женската реч се наблюдава по-висока степен на смекчение, отколкото в мъжката, и т.н. От друга страна, известно е, че западнобългарският диалектен произносителен тип се характеризира с мекост само на четири съгласни – <л'>, <н'>, <к'> и <г'> (мекостта им е дори по-силна, отколкото мекостта на същите съгласни на изток), което се отразява както върху ограничаването на мекостта изобщо, така и на смекчаването на съгласните и в софийския говор.

Според М. Виденов източнобългарското смекчаване, особено на <т> и <д>, пред предните гласни, напр. [д'ит'е], е особено дразнещо за слуха на западнобългарския столичанин (Виденов 1993: 109). „Днешният столичанин, пише на друго място М. Виденов, се присмива на източнобългарските палатализации пред гласните <е> и <и> особено на съгласните <т> и <д> [...] Такъв тип форми се схващат като маркер на дълбоката източнобългарска провинция и негодуванието срещу тях е голямо” (Виденов 2005: 167). Трудно е да се обясни защо именно тази източнобългарска произносителна особеност се е превърнала в източник на най-силното противопоставяне между българския запад и изток в езика, между престижното („столично”) и непрестижното („провинциално”) произношение, между „градското” и „селското” в речта на съвременните българи. Представителите на източнобългарските млади образовани профе-

сионалисти, независимо от това, дали отиват да работят и живеят в столицата, или остават в пределите на Източна България, преди всичко бързат да коригират именно навика си да смекчават съгласните пред предните гласни. Това фактически се превръща в безусловно изискване за прищълците в столицата и е препоръчително за всички останали. При превключване от един речев код, обагрен с особеностите на източнобългарското произношение, на друг, близък до представата за книжовно и изискано произношение, например ако лицето попадне в „столична” речева ситуация или трябва да говори пред медиите, пред публика, да държи реч и под., отново особено старателно се избягва смекчаването на съгласните.

4. Ятов преглас. Въпросът за рефлексите на старата ятова гласна, за якането, екането и свръхякането се отнася към вечните въпроси на науката за българския език. Толкова много неща са написани и изговорени по този въпрос, че едва ли може да се добави нещо ново. Енергията на българските лингвисти, особено след премахването на буквата **Ѣ** от азбуката през 1945 г., да наложат правилата за ятовия преглас и да въведат единство в устната реч, отчасти доведе до успех, в смисъл, че почти не остана образован човек, който дори и да ека в своята речева среда, да не знае за проблема с якането. Разбира се, спазването на правилата поставя българите от Източна и Централна България в комфортно положение, тъй като това не им струва почти никакво усилие, докато при немалка част от жителите на запад от ятовата граница, в чиято зона попада и София, се развива „ятов комплекс”, чийто краен резултат можем да видим в така нар. свръхякане: „голями”, „бяли” и под. (Виденев 1993: 97–101). В свръхякането Б. Вълчев вижда проява на унификация и опростяване на правилата: прегласът се осъществява само при промяна на ударението, но не и в зависимост от това, дали следващата сричка съдържа предна гласна (Вълчев 2009: 224–225). В официалната устна реч екането продължава да се смята за непристижно, но унификация по този показател между българския изток и запад така и не е постигната, различието, дори противопоставянето, остава.

Твърде показателно е, че този въпрос много често се поставя в контекста на борбата за надмощие между изтока и запада на бъл-

гарската реч, в която основен инструментариум са призивите за справедливост, престижност и дори хубост и благозвучност. Ето какъв е аргументът в защита на екането на един от участниците в Първата национална конференция по езиково строителство, проведена в София през 1978 година, на когото охотно е предоставено място в сп. “Език и литература”: “Гордиевият възел на българския правопис и правоговор ще се развърже само като якането се премахне изцяло. По този начин поне отчасти ще се компенсира така несправедливото оскъдно участие на западните говори в изграждането на единния книжовен език. Премахването на якането ще направи по-лесни за произнасяне от всички на [...] изрази като *всяка сряда прясно мляко с бял хляб*” (Захариев 1979: 100–101).

Известно е, че през 1983 година в издадения от Института за български език при БАН *Правописен речник на съвременния български книжовен език* се кодифицира следната норма: “В устната форма на книжовния език в случаите на променливо *я* се допуска и изговор *е*” (Правописен речник 1983: 20). Тази норма предизвика твърде много коментари в лингвистичните среди, повечето от които негативни главно защото не се дава определение какво е устна форма на книжовния език и защото утвърждаването ѝ не беше предхождано от сериозна научна дискусия. Остана основателното подозрение, че това донякъде срамежливо и компромисно решение е взето с мотива за измъкване от засиления натиск на някои тогавашни държавни и политически органи, чието становище в научно отношение не се различаваше твърде от цитираното изказване на националната конференция през 1978 година. Ето един типичен случай, при който нормотворецът заобикаля научния подход за сметка на компромиса. Както знаем, по-късно, с излизането на *Новия правописен речник на българския език* през 2002 г., Институтът за български език сам се отказва от измисленото правило.

Приложението на принципа за книжовноезиковата формация като инвариант би обособило на първо време в устната реч поне два варианта на тази норма: източен, или, както може условно още да се нарече, великотърновски вариант, и западен, или софийски вариант. Популяризирането на двата варианта би спомогнало за изграждане

на взаимна търпимост и уважение, а не на противопоставяне и демонстрация на сила. При това многообразието няма да бъде за сметка на единството, напротив – то ще го поддържа при една добронамерена обстановка.

5. Словно или междусловно редуване по звучност на някои съгласни в позиция пред сонорни съгласни и <в>. Става дума преди всичко за това, дали звукът <т> в представката и предлога *от* се подлага на асимилация и се изговаря като звучния си корелат <д> в позиция пред сонорните съгласни (твърди и меки), <й> и <в> (твърдо и меко). В западнобългарския вариант асимилацията редовно се осъществява, в източнобългарския, според който е изградена и правоговорната книжовна норма, тази асимилация е налице само пред звучните (без съгласната <в>), но не и пред сонорните съгласни и съгласната <в> (която в миналото е била сонорна и в този и в някои други случаи сонорните ѝ качества продължават се държат). На запад и югозапад от българската граница (в сръбско-хърватски език, а също и в македонската норма) положението съвпада със западнобългарското произношение. В сръбско-хърватски предлогът и представката имат писмена форма *од*, в македонската писмена норма предлогът е също *од*, а представката – *от*-или *од*- в зависимост от това как се произнася, срв. напр. в сръбско-хърватски и македонски *одмор* (пише се, както се произнася), но *отскок* (в македонската писмена норма) срещу *одскок*, *odskok* (в сръбско-хърватски).

Ето няколко представителни примера за разликите в западнобългарското и източнобългарското произношение:

западнобългарски

[одношѐние], [од нàs]
 [одм'àна], [од морѐто]
 [одрицàние], [од рекàта]
 [одлàгам], [од леглòто]
 [одйàвлен], [од йàмбол]
 [одврѝштам], [од в'àтърь]

източнобългарски

[отношѐние], [от нàs]
 [отм'àна], [от морѐто]
 [отрицàние], [от рекàта]
 [отлàгам], [от леглòто]
 [отйàвлен], [от йàмбол]
 [отврѝштам], [от в'àтърь]

Същото различие е налице и в група от две самостоятелни думи, когато втората съдържа начална сонорна съгласна, <й> или <в>, срв.:

според западнобългарското произношение – [д̀евед ваг̀дна], според източнобългарското – [д̀евет ваг̀дна]. Различия съществуват и в изговора на предлозите *в* и *с*. Според източнобългарската норма предлогът *в* запазва звучността си само в позиция пред дума, която започва със звучна съгласна, напр. [в гор̀тата]. Във всички останали случаи предлогът се изговаря като *ф*, напр. [ф мор̀ето], [ф `езерото]. Според западнобългарското произношение обаче предлогът запазва звучността си и пред гласна и сонорна съгласна: [в мор̀ето], [в `езерото]. За разлика от източнобългарската практика налице е и западнобългарско озвучаване на предлога *с* пред дума, започваща <в>: [з вас] (западнобългарско) срещу [с вас] (източнобългарско).

Поставеният въпрос е добре разгледан от М. Виденов (Виденов 1993: 114–116). Важни в случая са две негови съвсем точни констатации: първо, че тези фонетични различия между изтока и запада са слабоконтрастни, а уеднаквяване на произношението е почти невъзможно, тъй като става дума за автоматизиран артикулационен навик; и второ, че именно това артикулационно различие е най-сигурният белег за установяване дали лицето произхожда от източна или западна езикова среда.

6. Наличие на депалатализации на съгласните пред окончанията за 1 л. ед. и 3 л. множ. ч. на глаголите в сегашно време и на съгласните пред определителния член за мъжки род. Според това дали са налице посочените депалатализации в българската устна книжовна реч ясно са противопоставени двата нейни основни варианта: великотърновски и софийски. Тъй като в това отношение диалектната картина по цялата територия на страната е доста пъстра, по-правилно е наистина да говорим за великотърновски и софийски тип говор, особеностите на първия от които безусловно са залегнали при формирането на книжовната писмена и устна норма. Така напр. с депалатализация на съгласните в посочените два случая се отличават и диалектите в Източна България, обхващащи целия сливенски, ямболски и бургаски ареал. От друга страна, в повечето западнобългарски диалекти глаголите от първо и второ спрежение имат в 1 л. ед. ч. сегашно време флексия *-м*, а не [ъ], което означава, че основната гласна за съответното спрежение *-е* или *-и* се появява и в

първо лице. В софийския говор обаче *м*-флексията за първо лице се възприема като диалектно обаяна и непрестижна. Вместо нея се възприема *ъ*-флексията, като при това е прокарана пълна унификация по отношение на характера на съгласната пред флексията – тя е само твърда, за разлика от положението във великотърновския вариант, където, както се знае и от книжовната норма, в едни случаи съгласната е твърда, а в други – мека:

великотърновски вариант

[дрём'ъ], [дрём'ът]

[търп'ъ], [търп'ът]

[говòр'ъ], [говòр'ът]

софийски вариант

[дрёмъ], [дрёмът]

[търпъ], [търпът]

[говòръ], [говòрът]

Явлението си пробива път дори при глаголите от трето спрежение: [вечèр'ам] във великотърновския вариант срещу [вечèрам] в софийския.

Както е известно, след съгласна определителният член за мъжки род е *-ят* [’ът], *-я* [’ъ] при членуването на съществителните за лица, образувани с наставката *-ар*, на съществителните, съдържащи наставка *-тел*, и на още десет съществителни, при девет от които, както и при другите два типа съществителни, се възстановява така нар. “историческа мекост”, тъй като чрез прибавянето на членната морфема се елиминира забранената в съвременния език краесловна мекост на съгласните. Десетото съществително, а именно *сън*, макар в старобългарски да не завършва на малък ер, се подвежда по останалите девет (*ден*, *зет*, *лакът*, *цар* и т.н.). Във великотърновския говор мекостта на съгласните е напълно последователно прокарана, обратно – в софийския говор мекостта изцяло е елиминирана.

7. Изговорни варианти на частицата за образуване на бъдеще време *ще*. Измежду многобройните изговорни варианти на частицата *ще* (вж. Стойков 1993: 236–245) като най-честотни и представителни в източнобългарския произносителен вариант се налагат *шъ* и *ши*, а в западнобългарския – *ше*. И в двата произносителни варианта частицата може да се съкращава само до *ш* – особено при по-небрежно и бързо говорене. Контракциите на *ще* (или [штъ]) в *ше* (при редукция – *ши*) (или *шъ*) до *ш* както на изток, така и на

запад отразяват последователното „изхабяване” на формата заради голямата честота на употреба на частицата. Образцовата устна реч, така нар. пълен произносителен стил, допуска само употребата на инварианта *ще*. Смятам, че М. Виденов преувеличава стойността на частицата *че* за западнобългарския произносителен вариант като цяло и за софийския говор в частност (Виденов 1993: 127–131). Както в Източна, така и в Западна България този вариант има ярка диалектна обогрненост, поради което в книжовната устна реч употребата му е недопустима.

8. Изговор на определителния член под ударение (член *mà*) при съществителните имена от женски род, завършващи на съгласна. Всички съществителни от женски род, завършващи на съгласна, при членуване получават акцентувания член *та*. Основателно П. Пашов приема, че в българския език съществителните от женски род се членуват с два отделни вида член – *та* и *mà*. Удареният член има строго определена дистрибуция, среща се значително по-рядко и действително зависи от женския род на съществителните (Пашов 1990: 8). Както на изток, така и на запад, т.е. по цялата територия на страната, удареният член *та* има изговорен, при това много честотен вариант *mъ*: [есентъ], [възможностъ]. Тъй като този изговор се толерира и в източнобългарския, и в западнобългарския произносителен вариант, той не се възприема за сериозно нарушение на препоръчителния вариант за образцовата реч *mà*. Ако все пак може да се направи известно разграничение между двата произносителни типа, то е в това, че в западнобългарския произносителен тип изговор *mà* успешно се конкурира с изговор *mъ*, за разлика от положението в източнобългарския произносителен тип, където изговор *mъ* изцяло доминира. Измежду всичките набелязани тук 13 произносителни характеристики единствено по този параметър не се отчита сериозно противопоставяне между източнобългарския и западнобългарския тип (вж. подробния коментар на Кр. Алексова 2010: 213–219).

9. Изговор на клитиките *ме*, *те*, *се*. По този параметър двата произносителни типа рязко се разграничават: докато в западнобългарския произносителен тип, вкл. в софийския говор, е повсеместен изговорът *ме*, *те* и *се* – независимо от това, дали те не са

под ударение, или са ударени, напр. *видя ме, не ме видя*, на изток преобладава изговор *мъ, тъ* и *съ*, напр. „видя мъ”, „не мъ видя”. Вариантите *мъ, тъ* и *съ* се възприемат като ярки източнобългаризми – недопустими отклонения от престижната софийска реч. Те са така здраво вкоренени в речта на българите от Източна и Централна България, че само при изключителен контрол се превключва на *ме, те* и *се*. Същевременно, понеже са изключително честотни, изговорът им във варианта *мъ, тъ* и *съ* не остава незабелязан и придава на речта провинциална окраска.

10. Подвижно/неподвижно ударение при аористните форми на глаголите и причастията. Този въпрос подробно съм го разгледал на друго място (вж. Буров 2012), затова тук накратко ще припомня основните причини, довели до пълната промяна в книжовното правило за около сто години.

Акцентните промени не се дължат на въображаемата в голяма степен „борба” между изтока и запада в областта на ударението – отдавна е доказано, че както коренното, така и крайното аористно ударение е еднакво присъщо на източнобългарските и западнобългарските диалекти. Би могло по-скоро да се твърди, че лансираната в продължение на много години акцентна дублетност се дължи на задържащото влияние върху книжовната българска реч на столичните акцентувания и акцентни схеми, така както „убиването” на дублетността и налагането на неподвижния тип ударение не се дължи на победа на севернобългарския тип ударение над западнобългарския. На първо място, акцентните промени са задействани от устновяването на аналитизма в българския език, по-специално от разпадането и загубата на българския инфинитив, от чиято основа в миналото са се образували аористните форми. Така постепенно се неутрализира акцентният контраст между сегашната и аористната основа. Образоването на новобългарския аорист вече не се извежда от престаналата да съществува инфинитивна основа, за изходна се взема сегашната основа – по тази причина е налице и твърде голямо формално разнообразие, описвано в десет, дори дванадесет разреда аористни форми. На второ място, в книжовния език се развива и налага силна тенденция към установяването на неподвижен тип уда-

рение в областта на глаголното словоизменение (Андрейчин 1968/1980: 199). Причините за постепенното налагане на неподвижния тип ударение по отношение на линията сегашно време – аорист отчасти имат социолингвистично и психолингвистично обяснение. В продължение на много години научните и научнопопулярните справочници дават противоречива, едностранчива, непълна, неясна мотивировка относно този акцентен въпрос. Направени са внушения, че за да избягнат грешките, е по-добре говорителите да се придържат към коренните акцентувания. Промените вероятно са подпомогнати в известна степен и от авторитета на учени като Любомир Андрейчин, който неотклонно отстоява книжовния характер на неподвижния тип ударения. По-късно справочниците маркират подвижността като „непрепоръчителна”, „неизискана”, „просторечна”. Всичко това създава все по-голям комфорт за неподвижния тип ударение и обстановка на все по-засилваща се враждебност към крайните акцентувания. Ето защо може да се заключи, че установяването на неподвижния тип аористно ударение е логическа системна стъпка от развитието на българския език. От друга страна обаче, причините имат не само исторически, интралингвистичен характер, намесва се и екстралингвистичен фактор.

Въпреки направените уговорки може да се твърди, че в рамките на двата основни варианта на устната книжовна реч – великотърновски и софийски – като цяло се запазва противопоставянето по отношение на мястото на ударението при аористните форми на глаголите и при аористното причастие:

великотърновски вариант

ка̀зах, ка̀зал
ста̀нах, ста̀нал
мѝслих, мѝслил
глѐдах, глѐдал

софийски вариант

каза̀х, каза̀л
стана̀х, стан̀ал
мислѝх, мислѝл
гледа̀х, гледа̀л

Ухото на носителя на източнобългарския произносителен тип е изключително чувствително по отношение на този параметър, не по-малко, отколкото и по отношение на така нар. мекане при носителите на западнобългарския произносителен тип. Финалните акцентувания в Централна и Източна България еднозначно се въз-

приемат като отличителен белег на „софийския” тип говорене, обратно, неподвижното ударение в София, както и в цяла Западна България не се възприема като източнобългаризъм, по-скоро това се оценява като похвален стремеж за спазване на книжовната правоговорна норма, чието почти непрестанно нарушаване създава един вид комплекс у носителите на западнобългарския произносителен тип, когато се намират в източнобългарска среда или когато трябва да правят официално устно изказване.

11. М/ме-окончание за 1 л. множ. число на глаголите от първо и второ спрежение в сегашно време. Този въпрос беше подробно разискван по-горе, затова тук ще се задоволя да добавя още следното.

На първо място, смятам, че позицията на М. Виденов, който обяснява инвазията на мекането в столичния говор с трудността на хората да идентифицират спрежението на глагола и в зависимост от това да направят избор между *м-* и *ме-*флексията (Виденов 1993: 125), не е издържана поради факта, че никой не иска от говорещите да познават теоретично и практически българските спрежения, а също и поради това, че нищо не се е променило в последните години в нормативно отношение. Струва ми се, че по-голямо основание има мнението на Б. Вълчев, който отдава зачестилото мекане на стремежа към морфемна „икономия”, водеща до потискане на *м-*флексията и универсализиране на *ме-*флексията – основна закономерност в развитието на езиците (Вълчев 2009: 225–226). Нека не забравяме при това, че глаголите от новобългарското трето спрежение са преобладаващ брой в съвременния език, което дава предимства на неговите флексии в чисто количествен план.

На второ място, нека отбележа и това, че въпреки призивите към кодификаторите да официализират мекането в официалната реч, особено настоятелни от различни страни, вкл. и от страна на такива известни лингвисти, като М. Виденов (Виденов 1993: 127), такава „отстъпка” в полза на мекането не е направена. Както се разбира, дори в най-новия правописен речник на Института за български език, който предстои да излезе в най-скоро време, нормата остава непроменена. Ето какво пише в Основните правила към речника, от-

печатани предварително в самостоятелна книжка: „Глаголите от първо и второ спрежение имат в 1 л. мн. ч. сег. вр. окончание -м” (Основни правила 2011: 34).

Вероятно една от причините за задържането на нормата е, че ако мекането се допусне само в устната реч, каквито са призивите (засега няма наблюдения, че мекането се е настанило и в писмената реч), ще се създаде сериозно противоречие между писмена и устна норма, устната дублетност ще започне да влияе негативно на спазването на писмената норма.

Исход от създадената ситуация би се създал, ако се признае равноправното съществуване на посочените два основни варианта на българската книжовна устна реч.

12. Бройна форма на съществителните от мъжки род. Въпросът за бройната форма на съществителните от мъжки род също спада към „вечните” теми на българската лингвистика. Както вече съм имал възможност да взема отношение по този въпрос, в книжовния език е наложена една в много голяма степен изкуствена норма, чието спазване представлява трудност както за българите от Източна България, така и за българите от Западна България (Буров 2004: 175–176). Известно е, че като цяло носителите на източнобългарския вариант употребяват бройната форма независимо от това, дали съществителното назовава лице или нелице: *колко камиона*, но и *колко войника* (а не: *войници*); обратно, в по-голямата част от западнобългарските диалекти бройна форма изобщо липсва, което се отразява и на книжовно равнище: *колко войници*, но и *колко камиони* (а не: *камиона*). Могат да се приведат много примери с нарушения в правилната употреба на бройната/обикновената форма за множествено число както в устната, така и в писмената реч. В един и същ вестникарски материал бройната форма се употребява ту правилно, ту неправилно, срв.: *Пристигнаха 24 белоглави лешояди* (вм. правилното *лешояда*) *от Франция* (заглавие), а по-надолу в текста четем: *те са изминали над 3000 километра* (правилно!) *през цяла Европа, птиците са били отглеждани в два спасителни центрове* (неправилно!), *четири белоглави лешояда* (правилно!), *три френски зоопарка* (правилно!), *колко лешояди*

(неправилно!) *са вече на свобода, 62 освободени лешояда* (правилно!) (<http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=4761251>).

Нормата така и не е стабилизирана по две причини. От една страна, българските лингвисти не заемат категорична позиция относно употребата на бройната форма в зависимост от разграничението на съществителните по лице/нелице, те само препоръчват при съществителните нарицателни за лица да се предпочита обикновената форма за множествено число (Андрейчин 1944: 128–129), (Стоянов 1964: 204), (Георгиев 1991: 254), (Пашов 1994: 62). От друга страна, западнобългарската липса на бройна форма стимулира неволни и дори волни нарушения в представителната устна (а както се убеждаваме, и писмена) реч.

И така, както великотърновският, така и софийският вариант се намират в отношение на частично „спазване” и частично „нарушение” на книжовната норма. И в двата варианта употребата, съответно неупотребата на бройната форма е универсализирана спрямо всички съществителни от мъжки род – без оглед на това, дали назовават лице или нелице.

13. Употреба на въпросителни местоимения като относителни. Нека започна с припомнянето на един израз, много употребяван и скандиран екзалтирано от масите на митингите в София през зимата на 1997 г., който с годините постепенно се превърна в нещо като крилата фраза: „Кой не скача, е червен!”. Особеното тук от езикова гледна точка е употребата на въпросителното местоимение *кой* вм. относителното *който*, която съвсем не е мотивирана от ритмични съображения. Просто това е разговорната форма в софийската градска формация. Убеден съм, че във Варна или във Велико Търново никога не би да се появил този израз с това местоимение, тъй като за Източна и Централна България не е характерна употребата на въпросителното *кой* като относително местоимение.

Въпросът за употребата на въпросителните местоимения като относителни не е достатъчно проучван, нито пък ми е известно дотук източнобългарският тип формация да се е противопоставял на западнобългарския по този показател. Той не е силно контрастен, поради което вероятно е останал извън полезрението на лингвистите.

Може да се твърди, донякъде афористично, че употребата на въпросителните местоимения вместо относителните спада към доказателствата за „сърбизацията” на българския език, доколкото сръбско-хърватският изцяло е лишен от собствен формален релативен местоимения. Както и в други славянски езици, тази функция изпълняват именно въпросителните местоимения (Лашкова 2001: 146–147). Интересно е да се проследи още какво е положението в македонската норма. Там наред с употребата на някои от въпросителните местоимения като относителни – *што, кој, чий*, е налице и отделен относителен ред, чиито форми се образуват, като към съответното въпросително местоимение се прибави елементът *што*: *којшто, каковшто, когашто, кадешто, чијшто*. Наблюдава се конкуренция между въпросителните и относителните местоимения, едното или другото местоимение се предпочита по стилистични съображения или според това, доколко речта има официален характер (Конески 1999: 540–541).

Р. Ницолова, като припомня, че в книжовния български език като относително е останало да се употребява само въпросителното местоимение *що* (наред със синонимната употреба на *откак* и *откакто*), изрично отбелязва, че „в редица говори, особено в западните, не са рядкост относителните местоимения, омонимни с въпросителните” (Ницолова 1986: 123). Под тяхно влияние именно в западнобългарския вариант на устната книжовна реч, вкл. в софийския градски говор, намират място подобни употреби. По моите предварителни наблюдения в западнобългарския вариант особено е честотна употребата на *що* вм. *каквото, което*. Употребяват се също *кой* вм. *който, колко* вм. *колкото, къде* вм. *където* и др. В някои източнoбългарски говори също може да се установи употреба на въпросителни местоимения вм. относителни, напр. *кога* вм. *когато*, срв. *Кога дойде, ще ми се обадиш*. Трансфер в източнoбългарския вариант на устната книжовна реч обаче не се забелязва – за разлика от положението в западнобългарската формация, която е доста проницаема по този показател.

* * *

Както великотърновският, така и софийският вариант при- тежават и редица други особености, които обаче от самите носители се оценяват като диалектни отклонения, например ъ-изговорът на съществителните от женски род с финално ударение, прегласът на етимологичното „я”, някои консонантизации, елизии и йотации, типични за източнобългарския произносителен тип, или универ- сализирането на глаголната флексия -м за 1 л. ед. ч. („благодарим” вм. *благодаря*), произношението на звукосъчетанията *ър/ръ*, *ъл/лъ*, някои дисимиляции, метатези, типични за западнобългарския произ- носителен тип.

Посочените 13 параметъра могат да бъдат стратифицирани в отношението им към нормите на инвариантната устна реч, както и вътре във всеки от двата варианта според различни признаци: от- ношение на говорителите към тях, осъзнаване на отклонението като допустимо/недопустимо, употреба в зависимост от речевия регистър, стил, ситуация, място и т.н. Може да се изследва също какво е отношението на носителите на другия вариант към допустимата употреба на всеки от посочените параметри.

Това не е окончателен списък на параметрите, характериизи- ращи двата основни варианта на книжовната устна българска реч. Може да се очаква също сериозен отпор по отношение на лансира- ната теза от радетелите за единно книжовно произношение, базирано обаче, трябва да признаем, на доста субективни критерии за нор- мативност. Тук мога да приведа пример с книжовната акцентна норма при аористните форми, която в *Новия правописен речник на българския език* от 2002 г. беше променена с доста неясен мотив: „Изоставени са краесловните акцентни дублети при формите за мин. св. време от глаголи като *седна*, *гледам*, *пиша*, *правя* – *седна̀х*, *гледа̀х*, *писа̀х*, *правѝх*, които постепенно преминават в сферата на просторечието, и в словника са представени само форми като *седнах*, *гледах*, *писах*, *правих*, което е в съгласие с тенденцията в българ- ския език ударението при различните форми на един глагол да не се мести” (стр. 11).

И така, моята теза е, че на българската книжовна устна реч трябва да се гледа като на инвариант с два основни варианта: източ- нобългарски с представителен център гр. Велико Търново и западно-

български с представителен център гр. София. И двата центъра се ползват с достатъчен престиж, за да имат репрезентативна стойност: от една страна, Велико Търново се смята за естествения център, според който се изграждат книжовните норми на българския език, от друга страна, като столица на България София все повече влияе върху престижността на българската реч, а софийската градска реч, поради това, че София се намира в Западна България, е твърде проницаема за особености от западнобългарския произносителен тип. Наличието на два книжовни варианта на съвременната българска устна реч не подлага на изпитание единството на българския език, нито пък признаването на този факт би ерозирало това единство. Тъкмо обратното, това би повишило езиковата толерантност в страната, би спомогнало за по-доброто разбирателство между българите, би премахнало някои изкуствени ограничения, съществуващи в момента, би признало, че речта е сложно единство от много особености и фактори. Това би улеснило самото развитие на нормите на устната реч и би обогатило инвариантната книжовна реч.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексова 2010: Алексова, Кр. За съвременния статус на някои от най-разпространените в столичния социум речеви варианти. // *Проблеми на устната комуникация*. Книга осма. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 213–223.

Алексова 2011: Алексова, Кр. Правилно:неправилно според езиковите нагласи на съвременните българи (върху данни от национална представителна анкета). // *Проблеми на устната комуникация*. IX международна научна конференция, В. Търново, 28–29 октомври 2011 г. (под печат).

Алексова 2012: Алексова, Кр. Нагласите на поколенията в българското общество към съвременни явления в устната комуникация. // *Време и история в славянските езици, литератури и култури*. Единадесети национални славистични четения, София, 19–22 април 2012 (под печат).

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: „Хемус”.

Андрейчин 1968/1980: Андрейчин, Л. По въпроса за позиционната характеристика на българското ударение. // *Хр. Първев, В. Радева (съст.)*. *Помагало по българска фонетика*. София: Издателство „Наука и изкуство”.

Буров 2004: Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. Велико Търново: „Фабер”.

Буров 2010: Буров, Ст. Осма национална конференция по проблеми на устната комуникация (Встъпително слово). *Проблеми на устната комуникация*. Книга осма. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 7–10.

Буров 2012: Буров, Ст. От *писах* през *п̀исах* и *пис̀ах* до *п̀исах*. За историята на една акцентна норма. *Сборник в чест на проф. дфн Лилия Крумова-Цветкова по случай нейната 70-годишнина*. София (под печат).

Виденов 1993: Виденов, М. *Софийският език*. Книга за всеки столичанин. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.

Виденов 2005: Виденов, М. *Диглосията*. С оглед на българската езикова ситуация. София: Академично издателство „Марин Дринов”.

Виденов 2008: Виденов, М. Агресията на уличния език. // *Агресията на уличния език*. Материали от Деветата конференция по социолингвистика, София, 22–23 март 2008 г. София: Международно социолингвистическо дружество, 20–24.

Вълчев 2009: Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. 1. София: „Оксиарт”.

Георгиев 1991: Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново: Издателство „Абагар”.

Жобов 2004: Жобов, Вл. *Звуковете в българския език*. София: СЕМА РС.

Захариев 1979: Захариев, Б. Критически бележки върху последната правописна реформа. // *Език и литература*, № 1, 100–102.

Конески 1999: Конески, Бл. *Граматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Детска радост.

Лашкова 2001: Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика*. София: ИК „Емас”.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: „Наука и изкуство”.

Основни правила 2011: *Правопис и пунктуация на българския език*. Основни правила. София: „Просвета”.

Пашов 1990: Пашов, П. Наблюдения върху българския определителен член в плана на израза. // *Език и литература*, № 5–6.

Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. Второ допълнено издание. София: „Просвета”.

Пехливанова 2006: Пехливанова, П. Говоренето в телевизионното шоу „Биг брадър”. // *Йорданка Маринова. Изследвания по случай нейния седемдесетгодишен юбилей*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 107–119.

Правописен речник 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език.* София: Издателство на Българската академия на науките.

Проблеми на социолингвистиката 2008: *Агресията на уличния език.* Материали от Деветата конференция по социолингвистика, София, 22–23 март 2008 г. София: Международно социолингвистическо дружество.

Стойков 1966: Стойков, Ст. *Увод във фонетиката на българския език.* Трето поправено издание. София: „Наука и изкуство”.

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология.* Трето издание. Под редакцията на Максим Сл. Младенов. София: Издателство на Българската академия на науките.

Стоянов 1964: Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език.* Фонетика и морфология. София: „Наука и изкуство”.

Тишева 2012: Тишева, Й. Пълният член не е най-голямото мерило за грамотност. Интервю на Василена Доткова. // *Дневник*, 24 май 2012.

Фетваджиева-Абазова 2012: Фетваджиева-Абазова, Ст. Отклоненията от правоговорните норми – степени на идентификация и фактори, които я обуславят. // *Време и история в славянските езици, литератури и култури.* Единадесети национални славистични четения, София, 19–22 април 2012 (под печат).

Фонетика 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език.* Том 1. Фонетика. София: Издателство на Българската академия на науките.

ABOUT TWO NORMS OF BULGARIAN LITERARY VERBAL SPEECH PRELIMINARY NOTES

Stoyan Burov
(Veliko Tarnovo, Bulgaria)

It is already documented that in the Bulgarian language spoken across the country there are two main variations of Bulgarian literary verbal speech: eastern Bulgarian with its centre in Veliko Tarnovo and western Bulgarian with its centre in Sofia. Both variations set themselves apart by the representative, standard verbal speech, which can be analyzed as an invariant of both variations. In contrast to past and present opinions that these are two pronunciation variations within one literary language, containing dialectic differences from the norm, in the paper the variations are seen as equal forms of literary verbal speech. A list with short commentaries is presented with the main parameters which are used to constitute the two named variations.